

Վ. Սպենդյան

ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐ ԲՈԼՇԵՎԻԿԸ

(Սուրեն Սպանդարյանը—Տիմոֆեյի մահվան 25-ամյակի առթիվ)

Ֆերմանական արյունաբերու ֆաշիզմի դեմ մղվող այս անդ չույր օրերին նորից վերականգնանում են մեր բոլշևիկյան պարտիայի պանծալի գեկավարների հերոսական կերպարները: Նրանք ամենուրեք մեզ հետ են, ոգևշում են մեզ, գոտեպնդում, բազմապատկում մեր եռանդն ու կամքը՝ է՛լ ավելի ուժգին հարվածելու նենգ ու մարդակեր թշնամուն: Հերոս նախնիների տրագիկաներով դաստիարակված ու ոգեշնչված բոլշևիկյան մեր նոր սերունդն այսօր առասպելական սխրագործություններ է անում, պաշտպանելով սովետական սրբազան հայրենիքի յուրաքանչյուր թիզ հողը ֆաշիստական գաղաններից:

Սուրեն Սպանդարյանը—Տիմոֆեյը պատկանում է Լենինյան-Ստալինյան հին գվարդիայի փառավոր համաստեղություն շարքին:

Նա ծնվել է 1882 թվի գեկտեմբերի 15-ին, Թբիլիսիում, հայ հրապարակախոսի ընտանիքում:

Դեռևս պատանի հասակից, 1900-ական թվականների սկզբին, Թբիլիսիում ծանոթանալով Լենինի մեծագույն աշակերտի՝ ընկեր Ստալինի հետ, Ս. Սպանդարյանը մտավ բոլշևիկյան պարտիայի շարքերը և ռևոլուցիոն եռանդուն գործունեություն ծավալեց Կովկասի բազմազգ պրոլետարիատի միջավայրում:

1902—1906 թ. թ. Սպանդարյանը ուսանելով Մոսկվայի համալսարանում, ակտիվ մասնակցություն ուներ Մոսկվայի պրոլետարիատի և ռուսահոգության ռևոլուցիոն շարժումներին: Այդ տարիներին նա ձեռք բերեց նաև տեսական խոր պատրաստություն: 1905 թ. սկզբին մեկնելով Գերմանիա, Սուրենը, սակայն, այնտեղ երկար չապրեց: Ռուսաստանում ծավալվող 1905 թվի մեծագույն ռևոլուցիայի լուրն առնելով, նա իսկույն վերադարձավ Ռուսաստան, որպեսզի գեներ ձեռքին պայքարի իր հարազատ ժողովրդի ազատագրման մեծ գործի համար: Նա մասնակցեց գեկտեմբերյան հոյակապ ապստամբությանը Մոսկվայի բարրիկադների վրա, Պրեսնյայի բանվորական թաղամասում:

Սուրենը իր ընկերների հետ միասին ինն օր շարունակ, առանց հոս-սահատվելու, անձնվեր կռվում էր մի քանի անգամ գերագանցող, լավ սպառնալիքներով ցարական ուժերի դեմ:

Այդտեղ, բարրիկադների վրա, թշնամու գնդակից հերոսական մահով ընկավ Սպանդարյանի մոտիկ ընկեր, բանվոր-բոլշևիկ Տիմոֆեյը: Բոցավառ Սուրենը սիրելի բնեկերը՝ դեակե առաջ երգվեց մինչև արյան վերջին կա-

Թիւր կռիւի և վրեժ լուծել անարդ թշնամուց: Այդ օրվանից Սուրին Սպանդարյանը իրեն կոչեց Տիմոֆեյ:

1906 թվի գարնանից վերադառնալով Կովկաս, այնուհետև նա ընկեր Ստալինի անմիջական ղեկավարութեամբ անդադրում աշխատեց Թբիլիսիում, Բազմում, Գանձակում և Անդրկովկասի այլ վայրերում, տանելով պարտիական անլեզալ պատասխանատու աշխատանքներ: Կոմիւնիստական շարժումների Ստալինյան դպրոցում, Տիմոֆեյը շուտով օչքի ընկավ բոլշևիկյան պարտիայի հմուտ կազմակերպչի, կրակոտ ագիտատորի, խորը տեսաբանի իր ընդունակութուններով և դարձավ ռուսաստանյան մասշտաբի գործիչ, պարտիայի և Անդրկովկասի պրոլետարիատի սիրելին: Սպանդարյանը ընկեր Ստալինի մերձավոր զինակիցներին էր, նրա հավատարիմ աշակերտը: Նրանց բարեկամութունը կոմիւնիստ համատեղ աշխատանքում ու պայքարում: Ռուսական ռեւոլյուցիայի բոլոր էտապներում Տիմոֆեյը անսասան կերպով պաշտպանում և կիրառում էր լենինյան-ստալինյան դիմը՝ Զախճախիչ հուրված տալով ռեւոլյուցիայի բոլոր թշնամիներին:

Քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ նա անողոր էր և խիստ, գաղափարակիցների նկատմամբ, ընդհակառակը, վերին աստիճանի հոգատար, նրբանկատ: Ընկերոջ համար, ինչպես ասում են, վերջին շապիկը կըտար: Գաղտնի պարտիական ժողովներում, կոնֆերենցիաներում, հրապարակային դիսկուսիաներում, բոլշևիկյան մամուլի էջերում նա անսպասելու հոգով, առանց վախենալու, իր կծու և համոզիչ լեզվով խորադանում և մերկացնում էր բոլշևիկյան պարտիայի բոլոր թշնամիներին, տատանվող երկչոտներին, հաշտողականներին: «Վալ նրան, ով նրա լեզվի տակ կընկներ», — գրում է Տիմոֆեյի մասին հին բոլշևիկ, հանգուցյալ ընկեր Ստուբուսն¹:

Մենշևիկները, դաշնակները, էսերները, հայ սպեցիֆիկները վախենում էին նրա հետ բացարձակ դիսկուսիայի դուրս գալ, որովհետև իր բոլշևիկյան ուղղամտութեամբ, սպանիչ սարկազմով Տիմոֆեյը կարողանում էր նրանց զինաթափ անել և ծիծաղելի դրուժյան մեջ դնել:

Այդ պատճառով բանվոր դասակարգի թշնամիներն ասում էին նրան և անկարող լինելով խոսքով գիմագրելու նրա ճշմարտացի մերկացումներին, գիմում էին երբեմն անգամ ֆիզիկական կոպիտ ուժի օգնութեամբ:

Անսահմանորեն նվիրված լինելով բոլշևիկյան պարտիային, բանվոր դասակարգին, լենինին, Ստալինին, Տիմոֆեյը օրգանապես չէր տանում բոլոր նրանց, ովքեր թշնամի էին բոլշևիկյան սկզբունքներին կամ դավաճանում էին այդ սկզբունքներին:

«Ավելի քան միապետութեանը, ես ասում եմ մենշևիկներին» — ասել էր նա մի անգամ նրանց հասցեին:

«Կատաղի լենինյան» — բնութագրել էր նրան ցարական օխրանկան: Իսկ մենշևիկներն իրենց մոլուցքի մեջ հայտարարում էին՝ «եթե քրքրես Տիմոֆեյի խելքը, ապա այնտեղ միայն լենին կգտնես», կարծելով թե դրանով վիրավորած կլինեն Սպանդարյանին: Այնինչ, այդ միայն պարծանքի զգացմունք էր հարուցում Սպանդարյանի մեջ: Մտածել իլլիչի նման, լինել իլլիչի գաղափարներին հավատարիմ, պայքարել այդ գաղափարների հաղ-

¹ „Заря Востока“ № 1286, 1926 г.

Թանակի համար—ահա Տիմոֆեյի դեիզը, ահա թե ինչի մեջ էր նա գլուխում իր գոյության իմաստը:

Մենշևիկների և տրոցկիզների մերկացման գործում խոշոր արժեք են ներկայացնում Սուրեն Սպանդարյանի հոդվածները, որոնք տպագրված են «Կայծ»-ում, «Նոր խոսք»-ում, «Бакинский пролетарий»-ում և բոլշևիկյան այլ թերթերում:

Լինելով հայ ժողովրդի գավակ, Սպանդարյանը անգնահատելի դեր խաղաց իր ժողովրդի ազատագրման և վերածնման գործում: Սպանդարյանն առաջինն էր, որ Ս. Շահումյանի հետ միասին Հայաստանում ծավալեց Լենինի-Ստալինի գաղափարների լայն պրոպագանդան:

Մեծ Ստալինի անմիջական ղեկավարությամբ ու աջակցությամբ Ստեփան Շահումյանը և Սպանդարյանը հիմնադրեցին առաջին բոլշևիկյան հայկական մամուլը: Հայ ժողովրդի ազատագրման հարցը Սպանդարյանը մշտապես շարկապում էր ռուսական պրոլետարիատի ազատագրական պայքարի հետ: Այդ դիրքերից էլ ելնելով, նա անողոք պայքար կազմակերպեց բուրժուական նացիոնալիստների դեմ, որոնք անջատողական դիմ վարելով ռուսական մեծ դեմոկրատիայից, հայ ժողովրդին մղում էին դեպի կործանում: 1906 թվին, երբ դաշնակները հայ աշխատավորական մասսաներին ռուսաստանյան պանծալի ռեյուցիայից անջատելու և նրանց բուրժուազիայի ու հոգևորականության շահերին ծառայեցնելու նպատակով առաջ քաշեցին «ազգային սահմանադիր ժողով» հրավիրելու կոնտրռեյուցիոն իդեան, Սպանդարյանը վճռական պայքար տարավ դրա դեմ և մերկացրեց դաշնակների այդ պրովոկացիոն քայլի իմաստը:

«...Սահմանադիր ժողովի իսկական աստառը,—պարզաբանում էր Տիմոֆեյը,—բուրժուական-նացիոնալիստական ձգտումներն են: Հայկական սահմանադիր ժողովը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Հ. Հ. դաշնակցության բուրժուական ձգտումների մարմնացումը: Առաջ է մղվում շատ նուրբ կերպով ազգային ավտոնոմիան, գուցե և ֆեդերացիան:

...Այդ «ազգային» սահմանադիր ժողովը ջլատում է հեղափոխական ուժերը, բաժան-բաժան անում նրանց, դառնալով գործիք ռեակցիայի ձեռքին»¹:

Սպանդարյանը կոչ էր անում հայ աշխատավորությանը չմասնակցելու «ազգային ժողովի» ընտրություններին, այդ զավեշտական, «զուտ հայկական ռեյուցիային», այլ «...միացյալ ուժերով Ռուսաստանի պրոլետարիատի հետ՝ անողոք կռիվ մղելու բռնակալության դեմ»²:

Մի այլ հոդվածում մերկացնելով դաշնակցության «Ալիք» թերթուկի դեմագոգիական զրպարտիչ ելույթը ՌՍԴԲՊ-ի դեմ, Տիմոֆեյը կրկին անգամ գրում էր.

«Մենք, կռվելով այդ «ազգային», զուտ հայկական հեղափոխության» դեմ, կռվելով էջմիածնում հավաքվելիք կենտրոնական ժողովի դեմ—միշտ շեշտել ենք այդ բոլորի հակահեղափոխական աստառը, ռեակցիոն բնույթը, երբ ենք արել հայ բանվոր դասակարգին, հայ գյուղացիության՝ չզբաղվել ներկա մեծ և պատմական մոմենտում զուտ տնային գործերով, չբաժանվել

¹ «Կայծ» № 41, 1906 թ.:

² Նույն տեղը, № 36.

ամբողջ Ռուսաստանի կռվող հեղափոխական ժողովուրդը մենք ասել ենք, որ այդ ազգային ժողովը նպատակ ունի բխցնել հայ բանվորի դատական-գային գիտակցությունը, ավելի ևս նողմանցիկ նորան մյուս ազգերի պրոլետարիատից»¹:

Լինելով խորապես ինտերնացիոնալիստ, Տիմոֆեյը անհաշտ պայքար տարավ բուրժուական նացիոնալիզմի դեմ, որը Կովկասի պրոլետարիատի վտանգավոր թշնամին էր: Հասկապես խոշոր է Սպանդարյանի գերը հայ ժողովրդի ամենաոխերիմ թշնամիների՝ դաշնակների դեմ մղած պայքարում:

Դաշնակներին Սպանդարյանը անվանում էր «հայ կյանքի ցեցեր», «հայ բանվոր դասակարգի գիտակցությունը բխցնողներ», «հայ դյուզա-ցիությունը ամենաանամոթ կերպով հարստահարողներ և կեղեքողներ»: Անմահաց են այն սպանիչ բուրժուազրությունները, որ տվել է Սպանդարյանը դաշնակցական մի շարք լիզերների, որոնք իրենց պոռնկային բնավորության համաձայն՝ մի աիրոջ գրկից մյուսի գիրկն էին նետվում: Պատահական չի, որ պատմության ազդանոցում ընկած այդ սրիկաներին այսօր իր բանգիտական նպատակների համար նորից լույս տալիս են է հանել աքյու-նարբու Հիտլերը:

1907 թվից փոխադրվելով Բագու՝ պարտիական աշխատանքի, Տիմոֆեյը հանդիսացավ ընկեր Ստալինի լավագույն օգնականներից մեկը Բագվի պրոլետարիատի դասակարգային անախընթաց մարտերի կազմակերպման գործում: Բագույն դարձավ անդրկովկասյան բալչևիկյան կազմակերպությունների հենարանը, լենինյան պարտիայի անխորտակելի ամբողջը (Լ. Պ. Բերիա):

Ստոլիպինյան ուսակցիայի հարձակման ամենածանր պայմաններում Տիմոֆեյը, ձեռները քշտած, առանց գաղարի, բոլշևիկյան անվեհերությունը կատարում էր Լենինի և Ստալինի հրահանգները անլեզալ պարտիական կազմակերպություններն ամբապնդելու, լեզալ հնարավորություններն օգտագործելու, մասսաներին ուղղուցիոն նոր վերելքին նախապատրաստելու մասին: Նրա խոսքի և գործի մեջ տիրում էր կատարյալ ներդաշնակություն, որ հատուկ է բոլշևիկյան պարտիայի բոլոր ականավոր ղեկավարներին: Ամեն բան ենթարկել պրոլետարիատի ազատագրման գերագույն շահին, ժողովրդի, հայրենիքի շահին: Բագվիցս նա մահացու վտանգի ենթարկելով իր սեփական անձը, օգնել է իր գաղափարակիցներին ազատվելու ցարական դաժան բանտերից, փրկել է կազմակերպությունը վերահաս վտանգից, միջոցներ է հայթայթել կազմակերպություն համար, գաղանի տալարաններ հիմնել, պրոկլամացիաներ հրատարակել և տարածել:

Նա խիզախ էր ու հնարագետ: «Կազմակերպության համար ամենածանր մոմենտներին ընկ. Տիմոֆեյը միշտ կարողանում էր ելք գտնել» — գրում է Վ. Ստուբոլան: Նրան չէր սարսափեցնում ոչ ցարական բանտը, ոչ աքսորը, ոչ կախաղանը: «Անվեհեր Սուրեն», «ուղղուցիայի հերոս» — այսպես էին անվանում նրան իր պարտիական ընկերները: Բագվում աշխատած հին բոլշևիկներից մեկը պատմում է, թե ինչպես մեկ անգամ Բայիլովի ժողովրդագրական ծան սենյակներից մեկում, երբ տեղի ունեցավ Բագվի պարտիական կազմակերպության կոնֆերենցիան, հանկարծ շենքը շրջապատվում է ոստիկանու-

¹ «Կայծ» № 43, 1906 թ.:

թյամբ: Կոնֆերենցիայի մասնակիցներին ձերբակալությունից փրկելու համար Տիմոֆեյը դիմում է անձնազոհության. նա և բոլշևիկ Մամեդ Յարովը իսկույն դուրս են գալիս նիստի սենյակից և հանձնվում ոստիկանության ձեռքը: Այդ միջոցին Կոնֆերենցիայի ղեկավարները հնարավորություն են ստանում ներսի դռնից դուրս գալ ներկայացման հանդիսասրահը և, այդպիսով, ազատվել ձերբակալությունից¹:

1912 թվի հունվարին Սպանդարյանը մասնակցեց պարտիայի 6-րդ (Պրապայի) կոնֆերենցիային, որի նախապատրաստման համար նա ընկ. ընկ. Թաալինի և Օրջոնիկիձեի հետ միասին խոշոր աշխատանք տարավ: Կոնֆերենցիայի ղեկավար նա ընտրվել էր Բազվի կազմակերպության կողմից: Պրապայում առաջին անգամ Տիմոֆեյը հանդիպեց Վ. Ի. Լենինին և այնուհետև նրանց միջև հաստատվեց սերտ բարեկամություն: Վ. Ի. Լենինը բարձր էր գնահատում Սպանդարյանի նվիրվածությունը բոլշևիզմին, նրա սկզբունքայնությունը, հաստատակամությունը և անհաշտելիությունը բանվոր դասակարգի թշնամիների նկատմամբ: Կոնֆերենցիայում Տիմոֆեյն ընթերցվեց բոլշևիկյան պարտիայի Լենինյան Կենտկոմի անգամ և մտավ Կենտկոմի Ռուսական Բյուրոյի կազմի մեջ, որին գլխավորում էր ընկեր Ստալինը:

Իր ռեզոլուցիոն գործունեության ընթացքում Սպանդարյանը մշտապես հալածվել է ցարիզմի կողմից և բազմիցս ենթարկվել բանտարկությունների: Բայց ամեն անգամ նա կարողանում էր հնարագիտությամբ դուրս պրծնել ցարիզմի ճիրաններից: Վերջին անգամ, ստոր պրովոկատորի մատնությամբ հետևանքով, Տիմոֆեյը ձերբակալվեց 1912 թվին և 1 տարի 4 ամիս Մետեխի բանտում նստելուց հետո դատապարտվեց ցմահ աքսորի՝ Սիբիրում:

Չնայած դատավճռի դաժանությանը, երբ նա առհավետ զրկվելու էր իր գաղափարների համար ազատ պայքարելու հնարավորությունից, զրկվում էր ընտանիքից, սիրասուն զավակներից, երբ նրա առաջ գծադրվում էր աքսորականի մի տանջալից կյանք, այնուամենայնիվ բոլշևիկին հառաչել սառնասրտությամբ նա դիմավորեց դատավճռը և կտրականապես հրաժարվեց ցարական «արդարադատությունը» վճռարեկ գանգատ տալուց, համարելով այդ փոքրոգություն, ռեզոլուցիոնների համար անպատվաբեր քայլ:

Մոտ երկու ամիս 25 օր շղթայակապ ձեռքերով, քրեական աքսորականներով լեփ-լեցուն կեղտոտ վազոններում փակված՝ ճանապարհ դնաց Սպանդարյանը մինչև հասներ իր աքսորավայրը: Նրա առողջությունն առանց այն էլ քայքայվել էր բանտում, իսկ այս տաժանակիր ճանապարհորդությունը բոլորովին ուժասպառ արեց նրան: Վազոնում նա չափազանց վատ էր զգում իրեն, կոկորդի կատարի պատճառով ստիպված էր ծխելը թողնել: Ճանապարհներին, երբ էտապը հաճախակի կանգ էր առնում, հարկ էր լինում շաբաթներով մնալ փոխադրական ցուրտ ու խոնավ բանտերում, իսկ Սպանդարյանը տաք հագուստ ու ոտնաման չուներ: Բայց նա երբեք չէր տրտնջում իր ծանր վիճակից, ընդհակառակը, աշխատում էր իրեն պահել միշտ զվարթ, հառաչում էր աքսորականների հետ, կազմակերպում նրանց մեջ հետաքրքիր զրույցներ, բարձրացնում նրանց տրամադրությունը: Աքսորականներն էլ իրենց հերթին սիրում ու հարգում էին Սուրենին:

¹ Ընկ. Գ. Վերմիշյանի հիշողությունները. ՀԿ(Բ)Պ Կենտկոմի պարտաբեկում:

Կրտսնայարակի փոխադրական բանտից 1913 թվի նոյեմբերի 11-ին նա գրում էր իր կնոջը՝ Օլգա Վյաչեսլավովնային.

«Հիմա այստեղ սարսափելի ցուրտ է: Երկյուղով մտածում եմ ապագայի մասին,—չունենալով տաք հագուստ, ոտնաման և այլն: Հոգ տար փողի մասին և ուղարկիր ինձ: Ես վաղուց է, որ փող չունեմ: Ճանապարհին շատ ծախս եղավ: Այստեղ ամեն տեսակ միջատներն ու անիծներն անպատիժ ուտում են ինձ. ամբողջ մարմինն չանցողությամբ է և արյունավիկ: Տրամադրութունս կայառ է, ուրախ և լավ: Կեցցե կյանքը: Մենք դեռ ոտքի կենանք—կարիք չկա հուստհատվելու»¹:

Սկզբում Սպանդարյանը բնակեցվեց Ենիսեյսկի նահանգի Պերովսկ գավառի Ինոկենտեսկայա դյուղում: Իայց այստեղ նա երկար չմնաց: Շարական կառավարութունն իմանալով աքսորում նրա ծավալած ռեպրեսիոն աշխատանքի, ինչպես նաև նախապատրաստվող փախուստի մասին, Ենիսեյսկի նահանգից աքսորեց էլ ավելի հեռու—Տուրուխանյան երկրամասի Մոնաստիրսկոյե գյուղը:

Տուրուխանյան երկիրը ցարիզմի ժամանակ Սիրիերի ամենախուլ, ամենավայրի և կլիմայական ու կյանքի պայմանների տեսակետից ամենադժնդակ շրջանն էր: Այստեղ էին աքսորվում ցարական կառավարության համար ամենավտանգավոր ռեպրեսիոնները: Այստեղ էին աքսորված նաև ընկերներ Ստալինը և Սվերդլովը:

Տիմոֆեյին տեղավորեցին երկաթուղագծից մեկ և կես հազար կիլոմետր հեռու, Ենիսեյ գետի ափին, աշխարհից կտրված, դադանաբնակ անծայրածիր տայգաներով շրջապատված Մոնաստիրսկոյե գյուղում:

Սակայն միշտ աշխույժ, աշխատասեր և հաստատակամ Սպանդարյանը չհուսահատվեց աքսորի դաժան պայմաններում: Հասնելով Մոնաստիրսկոյե, նա իսկույն մտածեց այստեղ ևս ռեպրեսիոն աշխատանքները շարունակելու մասին: Նա առաջին հերթին տեղեկացավ ընկեր Ստալինի մասին և սերտ կապ հաստատեց բոլշևիկ աքսորականների հետ:

Ստալինն այդ ժամանակ իր 6-րդ աքսորն էր կրում Սպանդարյանի բնակավայրից 175 վերստ հյուսիս գտնվող Կուրեյկա կայանում:

Այդ՝ առաջին իմպերիալիստական պատերազմի թև թռելիներն էին: Փերմանական իմպերիալիզմը, մեր օրերի արյունոտ զագան, մարդակեղ չիտլերի նախնին՝ Վիլհելմ II-ը կազմակերպելով համաշխարհային սպանոց, ձգտում էր հաջուրդ տալ իր աշխարհակալական խելագար իդձերին:

Անծայրածիր ռազմաճակատներում արյունաքամ էին լինում միլիոնանոց բանակները, պատերազմի Մոլոտին կուլ էին ընկնում տասնյակ հազարավոր քաղաքներ ու շեն գյուղեր. միլիոնավոր մայրեր զրկվում էին իրենց զավակներից, կանայք՝ ամուսիններից, գավակները՝ հայրերից ու եղբայրներից: Որդեգուրկ մայրերի անեծքն էր մոլեգնում իմպերիալիստ բռնակալների գլխին, որոնք սկսել էին այդ անարդարացի ու ավերիչ պատերազմը:

Միակ պարտիան, որ անդուլ կերպով ու հերոսաբար պայքարում էր իմպերիալիստական պատերազմի դեմ և ցույց տալիս ամբողջ մարդկությունը պատերազմից դուրս դալու ռեպրեսիոն ճշմարիտ ուղին—դա Ռուսաստանի

¹ Յ. Սպանդարյան—«Հոգվածներ, նամակներ և փաստաթղթեր», էջ 331:

սոցիալ-դեմոկրատական-բոլշևիկների պարտիան էր, Լենինի-Ստալինի պարտիան:

Աքսորում ընկեր Ստալինը, Սվերդլովը և Սպանդարյանը հաղթահարելով բոլոր փեսակի արգելքները, հաճախ հանդիպում էին իրար և քննարկում պատերազմի ու բոլշևիկյան պարտիայի տակտիկայի վերաբերյալ հարցերը, կապ էին պահում Լենինի հետ, գաղտնի ճանապարհներով դիրեկտիվներ ուղարկում լայնածավալ Ռուսաստանի պարտիական կազմակերպություններին, դիրքերում գտնվող բոլշևիկներին, նախապատրաստելով իմպերիալիստական պատերազմը քաղաքացիական կռիվ վերածելու պատմական օրը:

Սպանդարյանին, որպես ձշմարիտ հայրենասերի, խորապես հուզում էր իր հայրենիքի, իր ժողովրդի բախտը, և նա չէր խնայում իր կյանքը ի սպաս գնելու Ռուսաստանի աշխատավոր ժողովուրդների սոցիալիստական լավագույն ապագայի, նրանց ազատություն գործին:

Աքսորում ևս Տիմոֆեյը մնաց նույն խիղախ, անընկճելի, անհաշտ ունությունները: Նրա համար հատկապես չափով ատելի էրն ցարական կարգերը, բուրժուական հացիոնալիստները, սոցիալ-դավաճանները, օպորտունիստները:

1914 թվի վերջերին տեղեկանալով, որ իր նախկին ընկերներից մեկը արտասահմանում լիկվիդատորական հոգվածներ է գրում պարտիայի դեմ, Սուրենը խիստ վրդովվեց և կնոջից պահանջեց նրա հասցեն՝ իր հարաբերությունները խզելու մասին նրան հայտնելու համար: «Ես նրան նամակ կղրեմ,—գրում էր Սպանդարյանը Օլգա Վյաչեսլավովնային,—որով կխզեմ նրանից իմ հարաբերությունները՝ լիկվիդատորական թերթում նրա վրդովեցուցիչ ելույթից հետո»:

1915 թվի մարտին Սպանդարյանը Թբիլիսիի իր նախկին ծանոթներից մի նամակ ստացավ: Նամակի հեղինակը, որ մի անգիտակից գրաշար էր, իր մեղհանական դատողություններով պախարակում էր Սպանդարյանին, որ նա «մոլոխի» է դառել, այնինչ իր խելքով ու կրթությամբ կարող էր իր համար շքեղ կյանք ստեղծել, հրաժարվելով ունությունն աշխատանքից: Այդ նամակը շատ ծանր տպավորություն գործեց Սպանդարյանի վրա: Նա վայրացած էր հատկապես այն բանի համար, որ այդպես գրողը գրաշար բանվոր էր: Մի քանի օր հետո Տիմոֆեյը Թբիլիսիի իր բարեկամներից մեկի միջոցով այդ գրաշարին հետևյալը հաղորդեց.

«...Ես «մոլոխի» չեմ դարձել, երկրորդ՝ ես լավ գիտակցում եմ՝ ինչն է համար ես այս դրություն մեջ, երրորդ՝ բանվորը այս պայմաններում ինձ պես մարդուն այդպես բաներ չպետք է գրի... Միանգամայն թքում եմ «լավ և շքեղ կյանքի վրա»:

Իսկ որքան ուրախություն, ինչպիսի ոգևորություն պատեց Տիմոֆեյին, երբ նա նույն այդ օրերին Պետրոգրադի մի խումբ բանվորներից ստացավ սրտառուչ խոսքերով լի մի նամակ և 2 օուլի 20 կ. փող:

«Ինքնըստինքյան հասկանալի է,—գրում էր Տիմոֆեյը Պետրոգրադի բանվորների այդ նվերի ատթիվ,—որ այդ չնչին գումարը ինձ համար ոչ

1 Հե(բ)Պ Կենտկոմի պարտաբերով, Ս. Սպանդարյանի ֆունդ, նամակներ:

2 Նույն տեղում:

մի նյութական նշանակություն չունի, բայց ինչքան մեխիթարական, ինչքան բարոյական ուժ է տալիս այդպիսի ուղադրությունը¹։

Ռուսաստանի՝ պայքարի բարձրացող պրոլետարիատը գիտեր արժանապարհ կերպով պահպանել, փայտիայել, գնահատել իր խիզախ ղեկավարներին։

Աքսորից Սպանդարյանը նամակագրական սերտ կապ էր պահում Վ. Ի. Լենինի հետ։ Նաև նրա հասցեով էին ստացվում Լենինի նամակները ընկ. Ստալինին։ Տիմոֆեյը իր բոլոր նամակներում մշտապես աեղեկություններ էր հաղորդում Վլադիմիր Իլյիչին ընկեր Ստալինի առողջության մասին։ Իր նամակներում Սպանդարյանն ամեն անգամ հավաստիացնում էր մեծ առաջնորդին իր ոգու արիություն, առաքելության և պրոլետարական պայքարի համար միշտ պատրաստ լինելու մասին։

1915 թ. սեպտեմբերի 2-ին Տիմոֆեյը գրում էր Իլյիչին.

«Թանկագին ընկերներ։ Ողջունյ ձեզ քեռային երկրներից։ Մի քանի անգամ գրել ենք, բայց չենք իմանում, թե ձեզ լուրեր հասնո են այստեղից...

Մենք մեզ առույգ ենք զգում և տրամադրված ենք օգտիրմիստորեն։ Մենք ընդհանրապես օգտիրմիստ ենք։ Ենթադրում ենք, որ գուցե ևս առանձնապես չեք ձանձրանում և մտադիր եք շուտով առան վերադառնալ։ Իսպի՞ն իր ջերմագին ողջունյն է հղում բոլորիդ...

Ձեր Տիմոֆեյ²։

Աքսորի դաժան պայմանները վերջնականապես քայքայեցին Սպանդարյանի առողջությունը։ Սրտի արատը գնալով ափսոսա կերպարանք ստացավ։ Նա ստիպված էր օրվա մեծ մասն անկողնում անցկացնել։ 1916 թվի մարտին հեռավոր Կուրեյկայից Սպանդարյանին կրկին այցելության եկավ ընկեր Ստալինը։ Այդ նրանց վերջին հանդիպումն էր։ Ընկեր Ստալինն ձեռք առած միջոցների շնորհիվ հնարավոր եղավ Սպանդարյանին անգաժտել քաղաք՝ սկզբում Ենիսեյսկ, իսկ հետո՝ Կրասնոյարսկ։

«Ես հիշում եմ,— գրում է Վ. Շվեյցերը,— թե ինչպիսի արտակարգ սիրով և տխրությամբ ընկեր Ստալինը բաժանվեց Մուրենից։ Միմիայն վերահաս ռեոլուցիայի նկատմամբ եղած հավատարմ առույգացրեց ընկերներին»³։

Կրասնոյարսկի հիվանդանոցում Սպանդարյանի դրությունը չբարձրավել։ Արդեն ուշ էր։ Բժիշկները նրա դրությունը անհույս էին գտնում։ Բուլդից քիչ ինքը՝ Սուրենն էր մտածում մահվան մասին։ Նա իրեն այցելող ընկերների ներկայությամբ ամբողջ ժամանակ քաղաքական հարցերի մասին էր խոսում, հարցառում անում ընկերներից պատերազմի ընթացքի, Ռուսաստանում ծավալվող ռեոլուցիոն շարժումների մասին։ Լինելով խաբապես պատրաստված լենինյան, նա կանխատեսում էր մոտավորապես ռեոլուցիան և այդ մտքից բոցավառվում էին նրա սե ու հրեցայտ աչքերը։

1916 թվի սեպտեմբերի 24-ին, 34 տարեկան հասակում, դադարեցրեք բարակելուց բոցաշունչ բուլդիկի սիրտը։

Սեպտեմբերյան մի անձրևային օր Կրասնոյարսկի քաղաքականները խոր տխրությամբ ուղեկցում էին ցարիզմի ճիրաններում խոշտանգված անվեհեց

¹ ՀՅ(Բ)Պ Կենտկոմի պարտաբերիվ. Ս. Սպանդարյանի ֆանդ. նամակներ։

² Նույն տեղում։

³ В. Швейцер—«Сталин в Туруханской ссылке», էջ 43.

մարտիկի սիրելի մարմինը դեպի քաղաքային գերեզմանատուն: Դազազի վրա դրված էր երեք պսակ՝ գաղափարական ընկերներից:

Ռեկուլցիոնների անշուշտ ղեկին անգամ ահաբեկում էր ցարական գահնեթերին: Երեք ոստիկան տագնապահար հետևում էին հուղարկավորութանը:

Տիմոֆեյի մահվան լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց ողջ Ռուսաստանում և տխրությամբ ու ցասումով համակեց բոլոր նրանց, ովքեր ձանաչում էին հրաշալի բռնիկին, անաղարտ ինտերնացիոնալիստ-հայրենասերին: Բազմաթիվ քաղաքներից բանվորները ցավակցական հեռագրեր էին ուղարկում խմբագրություններին և հավերժացնում նրա հիշատակը, բռնիկ-կյան մամուլի համար Տիմոֆեյի անվան հանգանակություններ կատարելով:

Սուրեն Սպանդարյանի մահը մեծ կորուստ էր պարտիայի և բանվոր դասակարգի համար:

«Սուրենին մեծ չեմք մոռանա... աշխատեցեք ռեկուլցիայի համար այնպես, ինչպես աշխատում էր Սուրենը»¹—ասել է ընկեր Ստալինը Սպանդարյանի մահվանից հետո:

Տիմոֆեյը մեռավ Լենինի-Ստալինի գործի հաղթանակի նկատմամբ հաստատ հավատով: Մեռնելիս նա խնդրել էր գրել ընկեր Ստալինին, որ «ռեկուլցիան Ռուսաստանում արդեն հասունացել է», որ այն «կանգնած է 1917 թվի շեմքին»:

«Կանգնեցեք Լենինի դրոշի տակ»²—բացականչել էր նա հոգևորքի մեջ...

Նա անհունորեն հավատացած էր, որ սոցիալիզմը կհաղթանակի Ռուսաստանում և ամբողջ աշխարհում, որ ոչ մի ռեակցիոն ուժ չի կարող ապակել ռուսաստանյան ռեկուլցիան, որ իմպերիալիստական պատերազմը կավարտվի պրոլետարական հաղթական ռեկուլցիայով: Աքսորից իր երեխաներին գրած նամակներից մեկում Սպանդարյանը կոչ էր անում նրանց չվհասավել, չհուսալքվել, խուճապի չմատնվել պատերազմի սարսափից, այլ հալատալ, որ «կգա ժամանակ, մշուշը կցրվի, վրա կհասնի արցունքների ծովի, արյան օվկիանոսների, միլիոնավոր խորտակված կյանքերի հատուցման ժամը»³:

Դեռևս 1906 թվին «Կայծ»-ում գրած մի հոդվածում Սպանդարյանը տնդրադառնալով ռուսական ռեկուլցիան ճնշելու գործում ցարիզմի հենարան հանդիսացող միջազգային ռեակցիոն ուժերի մասին, գրում էր.

«Այդ ուժը միջազգային կոնտրռեկուլցիան, առանձնապես «հանճարեղ» գերմանական Վիլհելմն է: Վաղուց է, որ համառ կերպով լուր էր պատում, թե ռուս կառավարութունը մի համաձայնութուն է կայացրել գերմանական և ավստրիական կայսրների հետ՝ միացյալ ուժերով ջախջախելու մեք հեղափոխությունը: Ռուսաց ցարը դաշն է կապում օտարազգիների հետ «իր ժողովրդի» դեմ, հրավիրում է օտարներին՝ սպանել, կոտորել ռուս բանվորներին, ռուս գյուղացուն: Այդպես՝ նա իր տոհմական շահերը պահպանելու տեսակետից առաջարկում է ուրիշներին գալ և ավերել երկիրը... Բայց եթե խավար, սե ուժերը միանում են հեղափոխության դեմ, գեմոկրատիայի դեմ, միանում

¹ В. Швейцер—«Сталин в Туруханской ссылке», էջ 43—44.

² «Комсомольский пропагандист и агитатор» № 13(17), 1937 թ., րեկ. Վ. Շվեյցերի հոդվածը Ս. Սպանդարյանի մասին:

³ Ս. Սպանդարյան—«Հոգվածներ, նամակներ և փաստաթղթեր», էջ 337:

են և հեղափոխության ուժերը, միանում է բոլոր երկրների պրոլետարիատը՝ այդ ռեակցիային դիմադրելու համար: Եթե նոր օֆիցիոզը՝ պոպուլյիզմների թերթը՝ «Ռոսիան», ցինիկաբար փորձում է վախեցնել մեզ գերմանական զորքերով, մենք արհամարհանքով ենք վերաբերվում այդ սպառնալիքին՝ գիտենալով, որ մեզ պաշտպանում է դերմանական պրոլետարիատը և նրա հետ միասին ամբողջ միջազգային պրոլետարիատը:

Այն օրը, երբ երոպական ռեակցիոն կառավարությունները կհայտաբաղեն պատերազմ ռուսական հեղափոխությանը—այդ օրը նրանք կհրատարակեն կռիվ և իրանց ժողովուրդների դեմ. այդ մոմենտից կսկսվի միջազգային սոցիալիստական հեղափոխությունը¹:

Այսօր Տիմոֆեյի մահվան 25-ամյակը զուգադիպում է պատմական այնպիսի մոմենտի, երբ գերմանական ֆաշիստական հորդաները, հիալերյան մարդակեր բանդիտները հարձակվել են մեր սրբազան եղկրի վրա, ցանկանալով գերմանական բարոնների ու կապիտալիստների ստրուկը դարձնել Սովետական Միության ժողովուրդներին, որոնց ազատության համար ռասնյակ տարիներ ցարիզմի կողմից խոշտանգվել և արյուն են թափել մեր ժողովրդի հարյուր հազարավոր զավակները, բուլշևիզմի պարտիայի անունով մարտիկները:

Գերմանա - ֆաշիստական հորդաների դեմ սովետական մեծ ժողովրդի մղած հայրենական պատերազմի այս անեղ օրերին սովետական միլիոնավոր հայրենասերներ Լենինի, Ստալինի անունը շրթներին, Սուրեն Մալանդարյանի նման մեծ հայրենասերների—կոմունիզմի մարտիկների հեղափոխական սխրագործություններով ոգեշնչված՝ ջախջախում են ուխտագրում և նենդ թշնամուն—հանուն հայրենիքի, հանուն Ստալինի: